

פורסמה בשנת תש"ל ואשר לא היו לה מהלכים לאחר מכן, שהמקוואות הוכשרו על ידי הוספת מים למקווה כשר וגלישתם למקווה ריק, וכדברי המשנה, 'היה בעליון ארבעים סאה ובתחתון אין כלום ממלא בכתף ונותן לתוכו עד שירדו לתחתון ארבעים סאה'.³

מקווה שאינו ראוי לטבילת אדם בבית המידות ברובע הרודייני

שאלה שנותרה ללא פתרון משביע רצון היא הבעיה הטכנית שמעורר המפלס הנמוך כל כך שבמקווה הדרומי. גובה המים כאן היה 32 ס"מ. בגלל רוחב המקווה כמות המים בו אמנם עומדת בדרישה ההלכתית של ארבעים סאה. אבל כיצד יכול אדם לטבול את כל גופו במים רדודים אלו מבלי שחלק כלשהו יתרוג מן המים. גרוסברג מתלבט בבעיה ומניח שטבלו כאן בשכיבה. הוא אף חישב ומצא שמבחינת רוחב המקווה אדם

3 שם, ת.

מקוואות לטבילת ידיים

יואל אליצור

במאמרו החשוב 'כיצד הוכשרו המקוואות במצדה?' עומד אשר גרוסברג על הפרש הגובה בין מפלס האוצר של המקווה שבחומה הדרומית במצדה לבין מפלס המקווה עצמו.¹ פרופ' יגאל ידן והרב שלמה גורן בשעתם לא הבחינו בהבדלי הגובה בין המפלסים וסברו שהמקוואות הוכשרו בהשקה. הם אף הדגישו כי קוטר נקב ההשקה מתאים לפי דעתם לדרישה שבמשנה - 'עירוב מקוואות כשפופרת הנוד כשתי אצבעות חוזרות למקומן'.² בניגוד לדבריהם, אשר צוטטו פעמים רבות במשך שלושים השנים שעברו מאז הפירות מצדה, מראה גרוסברג שהנקב קטן למעשה מן המידה הזאת (ולפי פשוטה של ההלכה ודעת רוב הפוסקים אף אילו הוכשר בהשקה לא היה צורך בשתי אצבעות; שיעור זה נדרש רק כאשר אין במקווה ארבעים סאה). לאור הבדלי הגובה בין המפלסים באוצר ובמקווה, מעדיף גרוסברג את דעתו של הרב שמואל הכהן וינגרטן, אשר

1 קתדרה, 85 (תשרי תשנ"ח), עמ' 33-44. ראה גם מאמריו 'המקווה במצדה', תחומין, יז (תשנ"ז), עמ' 389-398; 'כיצד הוכשרו המקוואות בימי הבית השני - מצדה וירושלים', מחקרי יהודה ושומרון: דברי הכנס השביעי, תשנ"ז, אריאל תשנ"ח, עמ' 53-68.

2 משנה, מקוואות ו, ז.

בינוני יכול לטבול בו בשכיבה, והמים שגופו דחה עשויים להספיק כדי לכסות את כולו בשלמות. לפי השערתו ייתכן שהמדרגה התחתונה קוצרה במתכוון כדי לאפשר את הטבילה בשכיבה. תנאים קשים אלו של הטבילה הם לפי הסברו תוצאה של המחסור במים במצדה.

לדעתי זה הוא תירוץ דחוק. יש להוסיף שאף בירושלים, שלא חסרו בה מים, נמצאו מקוואות שלא התאימו לטבילה של גוף האדם כולו.

נחמן אביגד בחפירותיו ברובע היהודי מצא מקווה קטן ללא מדרגות (ליד מקווה טיפוסית גדול) והגדירו במילים 'מתקן לרחיצת רגלים' בתוספת סימן שאלה.⁴ בחומר שנאסף בעבודתו הגדולה של רוני רייך על המקוואות הקדומים אני מוצא כמה דוגמאות למקוואות שמידותיהם אינן מאפשרות טבילת אדם. רייך מבחין שמדובר במקוואות והוא תוהה איך השתמשו בהם.⁵

4 נ' אביגד, 'החפירות ברובע היהודי בעיר העתיקה בירושלים', קדמוניות, 19-20 (תשל"ג), עמ' 95.

5 ר' רייך, 'מקוואות טהרה יהודיים בימי הבית השני ובתקופת המשנה והתלמוד', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ן, עמ' 180, 185. בעמ' 180 שם מדובר באגן מים קטן שמידותיו 0.7×0.7 מ' הנמצא בצמוד לפתחו של חדר שיש בו מקווה אחר (אולי זה הוא אותו נתון שהוזכר אביגד). רייך משער: "ייתכן כי לפנינו מתקן נוסף שהוגדר כ"עוקה". לדעתי אין צורך בזה. עוקה היא חציבה קטנה במערה שאין בה ארבעים סאה לעצמה והיא כשרה אם היא נקובה כשפופרת הנוד (מקוואות ו, א). במקרה שלנו אין האגן הקטן מחובר למקווה הגדול, הוא עצמו מכיל ארבעים סאה ($70 \times 70 \times 70$ ס"מ נותנים 343 ליטר בעוד ש'אמה על אמה ברום שלוש אמות' - ההגדרה הקלסית של ארבעים סאה לפי אמה של 48 ס"מ - עולים לכדי 332 ליטר), ונראה שמידותיו תוכננו כדי שיכיל ארבעים סאה. ברם השאלה העיקרית היא לאיזה צורך שימש האגן ועל כך אין רייך עונה. בעמ' 185 שם מדובר בשלושה מתקנים קטני מידות (מידותיהם לא נמסרו), 'וספק אם ניתן היה לטבול בהם'. אחד מהם מקורה בלוח אבן שתחתיו חלל בעומק 1.10 מ', 'עומק שאין די בו כדי למלאו מים

הכרח אפוא להניח שלמקוואות אלו הייתה תכלית אחרת. לא סביר שהיו אלה מקוואות מיוחדים לטבילת כלים, הואיל וכלי חרס, שבהם נעשתה רוב מלאכת המזון - בישול ואכילה - אין להם טהרה במקווה, וכלי אבן, שהרבו לייצרם מפני הטומאה, אינם צריכים טהרה במקווה. כלי עץ, מתכת וזכוכית וכן בגדים שנטמאו היו מן הסתם עניין פחות יום-יומי ודי היה להם במקווה רגיל.

נראה לי שהפתרון הוא אחר. להבנת העניין עלינו לעמוד על מנהגי הטהרה שנהגו בהם יושבי ירושלים ומצדה. במצדה התגלו כמה כתובות על כדים וכלים שנזכר בהן המושג טהרת קודש: 'כשרין לטהרת קדש', 'אינן כשרין לטהרת קדש', 'טהור לקדש', 'לקדש', 'לקודשא', 'ישוע טוהר לקדש'.

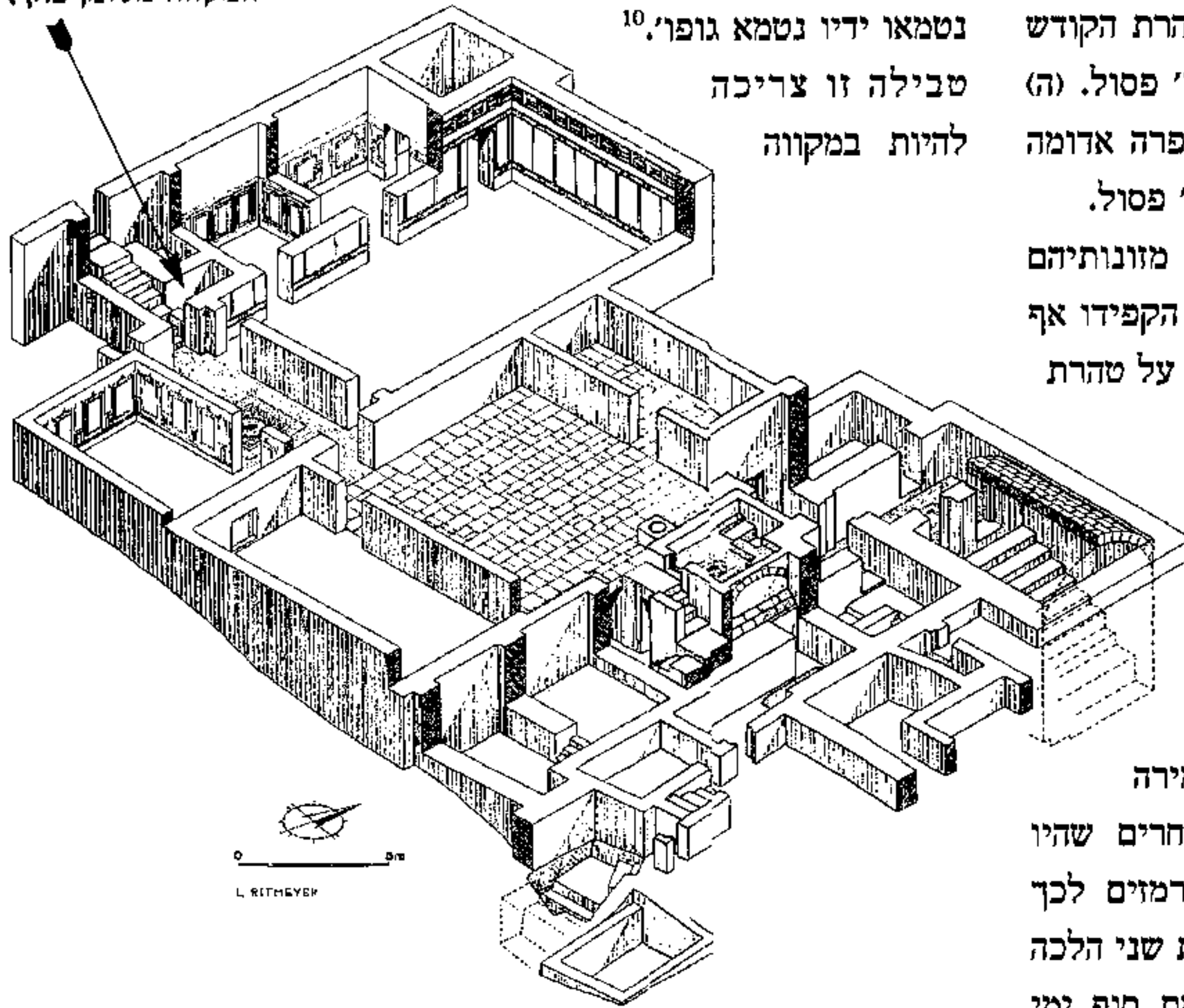
יגאל ידין ויוסף נזה סברו שכתובות אלו קשורות לתרומות ומעשרות. יצחק ספיר הראה שסברה זו אינה אפשרית, ושלמעשה נוגעות הכתובות להרגלי טהרה המוכרים היטב מן המקורות התלמודיים.⁶ המקורות מלמדים שבזמן בית שני היו כמה דרגות של שמירה על טהרה: (א) עמי הארץ (ובהקשר זה אין כאן תואר לגנאי) לא הקפידו על הטהרה בחיי היום-יום כלל, אלא במקום שהדבר נדרש על פי ההלכה - בעת העלייה לרגל, בטיפול בתרומה ותרומת מעשר, מעשר שני, פרות השנה הרביעית וקרבתות. תלמידי חכמים המקפידים יותר על הטהרה לא סמכו על מהימנותם של עמי הארץ אלא במקרים מיוחדים שאחדות העם תלויה בהם (בעלייה לרגל

וגם להותיר מרווח כלשהו בין המים לאבן כדי שהטובל יוכל להתזיק גם ראשו מעל המים).

6 י' ספיר, 'מצדה על טהרת הקודש', מחקרי יהודה ושומרון: דברי הכנס השלישי, תשנ"ג, אריאל ותל-אביב תשנ"ד, עמ' 137-146. בדיוני בתוקי הטהרה ומנהגיה במסגרת זו אני נמנע מהפניות למקורות במקרים שהמקורות המצוינים אצל ספיר מספיקים.

חכמים מזנו כמה הבדלים בין הדרגות השונות של המקפידים על הטהרה. לענייננו חשובה אחת מהן, שיש לה השלכה משמעותית מאוד על חיי היום-יום: 'נוטלין לידים לחולין ולמעשר ולתרומה; ולקדש מטבילין; ולחטאת - אם נטמאו ידיו נטמא גופו'.¹⁰ טבילה זו צריכה להיות במקווה

ציור איזומטרי של בית המידות (מקום המקווה מסומן בחץ)

כשר דווקא,¹¹ והיא נדרשת לפני כל אכילה שהיא ואפילו אכילת פרות.¹² האוכל קודשים צריך היה להיות צמוד אפוא במשך כל הזמן למקווה כשר שיוכל לטבול בו את ידיו בכל עת. מסתבר שככל שרבו אוכלי קודשים מבני השכבות העשירות, השוקדות על איכות חיים טובה, כן השתכללו האמצעים שאפשרו טבילת ידיים נוחה בלא טרחה יתרה בסמוך לחדרים

ובזיקה לירושלים ולמקדש). (ב) 'חברים' אכלו את מזונותיהם הרגילים ('חולין') בטהרה אבל ברמת הקפדה נמוכה - הם נמנעו רק מאכילת 'ראשון לטומאה' ו'שני לטומאה'. (ג) דרגה גבוהה יותר היא טהרת תרומה - בתרומה אף ה'שלישי לטומאה' פסול. (ד) למעלה ממנה טהרת הקודש - בקודש ה'שלישי' מטמא וה'רביעי' פסול. (ה) הדרגה העליונה היא טהרת חטאת (פרה אדומה ואפרה) - כאן אף ה'חמישי לטומאה' פסול. היו רבים שאכלו את חוליהם - מזונותיהם הרגילים - על טהרת תרומה, רבים הקפידו אף על טהרת הקודש, והיו שאכלו חולין על טהרת חטאת כלומר פרה אדומה.⁷

ההבדלים בין הדרגות השונות יצרו קשיים בחיי היום-יום. שומרי הטהרה בכל דרגה נוהרו אפילו ממגע עם בגדיהם של בעלי הדרגה שמתחתיהם. לעתים חכם גדול שבדורו קיבל על עצמו שמירה פחותה ממה שקיבלו על עצמם אחרים שהיו קטנים ממנו בחכמה ובמעמד. יש רמזים לכך שבמהלך המחצית השנייה של ימי בית שני הלכה וגברה ההקפדה על הטהרה,⁸ ולקראת סוף ימי הבית 'פרצה הטהרה בישראל'⁹ והכול נוהרו בטהרות.

7 משנה, פרה יב, ז וראה פירוש הרמב"ם לטהרות ב, ב.
8 המשנה רוצה כנראה לרמוז לתהליך זה על ידי הזכרת החכם הקדום יוסי בן יועזר (שחי בזמן מרד החשמונאים), שעם היותו 'חסיד שבכהונה' לא הקפיד אלא על טהרת תרומה, לעומת יוחנן בן גודגדא (איש ירושלים של ערב החורבן שלעת זקנתו העיד ביבנה על הלכות שנקבעו בירושלים) אשר 'היה אוכל על טהרת הקדש כל ימיו'. ראה: חגיגה ב, ז.
9 תוספתא, שבת א, ז (מהדורת ליברמן, עמ' 3, 32-35) ומקבילותיה בבבלי ובירושלמי. ההתבטאות 'בוא וראה עד היכן פרצה טהרה' מתייחסת לבית שמאי ובית הלל. מאחר שהלל 'נהג נשיאותו בפני הבית מאה שנה' (בבלי, שבת טו ע"א), הרי שמדובר כאן בראשית המאה הראשונה לספירה.

10 משנה, חגיגה ב, ה.
11 עיין: רמב"ם, משנה תורה, הלכות ברכות ו, ה; גם הראב"ד בהשגתו שם, המכשיר שאובים בטבילה לחולין, מודה בוודאי בטבילת ידיים לקודש.
12 בבלי, חגיגה יח ע"ב.

שאוכלים בהם. מכאן הסבר למקוואות הקטנים שבקרבת בית המידות בירושלים. זאת ועוד, לדעתי הכמות העצומה של המקוואות המתגלים בכל הפירה בירושלים המקודשת קשורה להלכה זו; רבבות עולי הרגל שמילאו את ירושלים בילו את ימי החג באכילת בשר קרבנות החג – פסחים, שלמי חגיגה ושלמי שמחה. טבילת כל הגוף היא פעולה שנוקקו לה פעם אחת לפני כניסת החג ואף יכלו לעשותה בעירם לפני צאתם לדרך. לעומת זאת טבילת הידיים במקווה כשר הייתה הכרחית מבהינתם לפני כל סעודה בירושלים ובסמוך לאכילה. לפיכך הדעת נותנת שריבוי המקוואות בא בעיקר כדי לאפשר טבילת ידיים לפני האכילה.

המקווה הרדוד במצדה מפגיש אותנו עם שאלה שנחלקו בה תנאים,¹³ אמוראים¹⁴ וגם הראשונים בימי הביניים:¹⁵ האם חולין שנעשו על טהרת הקודש דינם שווה לגמרי לקודשי המקדש או שמקילים בהם? גם שאלת טבילת הידיים תלויה בכך. לדברי האומר 'חולין שנעשו על גב הקודש הרי אילו כחולין', אין חובת טבילת ידיים אלא ב'קודשי מקדש המקודשין' בלבד, ואילו אדם האוכל חולין על טהרת הקודש דיו בנטילת

ידיים.¹⁶ לעומת זאת מי שסובר שחולין שנעשו על טהרת הקודש דינם כקודש, בוודאי הצריך טבילה גם בחולין על טהרת הקודש.

בהסתכלות היסטורית-מציאותית ובהסתמך על כמה רמזים במקורות,¹⁷ נראים הדברים שבזמן הבית חולין הנעשים על גב הקודש היו מלכתחילה כפשוטם. אדם, ובפרט כוהן, שישב בירושלים ואכל קודשים, טבעי הדבר שהקפיד שגם שאר המזון שעולה על שולחנו עם בשר הקודש יעמוד בדרישות ההלכתיות שמוטלות על הקודשים, והמרבח בכך הרחיב את זהירותו ואכל על טהרת הקודש כל ימיו, תוך שמירה על כל חומרות הקודשים. עם הזמן, לאחר שחרב המקדש וחלפו השנים ועבודת המקדש נעשתה תקווה רחוקה, הלכה וגברה הנטייה לצמצם את חומרתם של חולין הנאכלים על טהרת הקודש ששוב לא היו אלא זכר למקדש.

אפשר אפוא להניח ששומרי טהרת הקודש מבין קנאי מצדה, אשר הורגלו במשך שנים לטהרת קודש כפשוטה ואך זה עתה חזו בחורבן המקדש, הקפידו על טבילת ידיים לחולין שנעשו על טהרת הקודש גם מחוץ לירושלים ואף לאחר החורבן, ומכאן הצורך במקווה רדוד במצדה.

15 רמב"ם, היד החזקה, טהרה, הלכות אבות הטומאות יא, ט; יב, טז; ראב"ד, שם.

16 ירושלמי, חגיגה ב, ה (עט ע"ב).

17 משנה, נדה י, ו ובבלי, שם עא ע"ב. התלמוד בהגיגה כ ע"א מסיק בצדק מן המשנה שבזמנו של יוחנן בן גודגדא (סוף ימי הבית ותחילת דור יבנה) נהגו בחולין שנעשו על טהרת הקודש כקודש. המשנה בטהרות ה, ב כבר אינה מזכירה דעה זו והדעה הממוצעת של ר' אלעזר בר' צדוק (לעיל, הערה 13) יכולה להיחשב כשלב ביניים (אם כי קשה לדעת באיזה דור של תנאים מדובר; ראה: א' היימן, תולדות תנאים ואמוראים, ירושלים תשמ"ז [לונדון תר"ע], עמ' 201-205).

13 משנה, חגיגה ב, ז (ועיין בבלי, שם יט ע"ב-כ ע"א: 'שמע מינה חולין שנעשו על טהרת הקודש כקודש דמו'); טהרות ב, ב (בפירוש דעתו של ר' יהושע נחלקו אמוראים בחולין לד ע"א וראה תוספות שם, ד"ה 'מאן חברייא', והשווה: ירושלמי, חגיגה ג, ב [עט ע"א למטה]); טהרות ב, ה. בסך הכול עולות כאן שלוש דעות: (א) חולין שנעשו על טהרת הקודש כקודש. (ב) חולין שנעשו על טהרת הקודש כחולין, ובטלה דעתו של הרוצה להתפיס קדושה בחולין. (ג) דעה ממוצעת של ר' אלעזר בר' צדוק – חולין שנעשו על טהרת הקודש כתרומה.

14 בבלי, חגיגה יט ע"ב; כא ע"ב-כב ע"א; חולין ג ע"ב; ירושלמי, חגיגה ג, ב (עט ע"א).

ד' ניב, מערכות הארגון הצבאי הלאומי 'ההגנה הלאומית',
1937-1931, א. תל-אביב: מוסד קלוזנר, 1965, בין עמ' 144-145, 192-193, 224-225 [149, 150, 152, 154] (מימין ומשמאל)

א' קינדלר, אוצר מטבעות ארץ-ישראל: מבחר מטבעות ארץ-ישראל מימי שיבת ציון ועד חתימת המשנה. ירושלים:

ביאליק, תשי"ח, איור 15 א' [140]

א' שנאן ואחרים (עורכים), ישראל - עם, ארץ, מדינה: פרקים בויקת העם לארצו. ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשנ"ח, עמ' 274 [127] (למעלה משמאל)

We gratefully acknowledge the use of illustrations that appear in the following. The number enclosed within the brackets indicates the page upon which the illustration appears in this issue. Reproduction is forbidden without permission from holder of the copyright.

- Capitoline Museum, Rome [45]
Laurentian Library, Florence [51 (right)]
Ministerio per i Beni e le Attività Culturali, Biblioteca Universitaria, Bologna, Ms. 2197, fol. 448p [40, 52]
National Library of Medicine, Bethesda [77]
National Museum, Naples [56]
Österreichische Nationalbibliothek, Vienna, cod. medicus graecus, fol. 4v, 3v [49, 50]
Michele Piccirillo, Jerusalem [front cover]
Syndics of Cambridge University Library, Ms. D.D. 10, 68 [51 (left)]
The Thomas Cook Archive, London [back cover]

- P.F. Anson, *A Pilgrim Artist in Palestine*. London: Alexander-Ouseley, 1929 [100 (illustration)]
Beautiful Palestine (1938) (Central Zionist Archives, HH2/5/9184) [125 (margins)]
V. Chachanidze, *Peter the Iberian and Excavations of a Georgian Monastery in Jerusalem* (in Georgian). Tbilisi: Metsniereba, 1974, p. 1 [94]
T. Eskola & E. Junkaala (eds.), *From the Ancient Sites of Israel: Essays on Archaeology, History and Theology in Memory of Aapeli Saarisalo (1896-1986) (Iustitia Supplement Series 1998)*. Helsinki: Theological Institute of Finland, 1998, front cover [15]

חובה נעימה היא להודות למי שהרשו לבית ההוצאה להשתמש בתצלומים ובתעודות שברשותם. בסוגריים מרובעים מצויין מספר העמוד שבו מופיע האיוור בחוברת זו.

אוסף דוד טרטקובר, תל-אביב [128] (משמאל)

ארכיון מדינת ישראל, ירושלים [151, 159]

ארכיון העיר, תל-אביב [124] (משמאל)

ארכיון עיריית ירושלים [125] (מימין)

הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים [119, 126] (למעלה), 127

(למטה משמאל, למעלה מימין), [129, 132, 153]

אשר גרוסברג, ירושלים [169]

משה וכסלר, ירושלים, צילום: אילן שטולמן [138]

יד יצחק בן-צבי, ירושלים [110, 139] (צילום: אילן שטולמן)

יד יצחק בן-צבי, ירושלים, הארכיון [89, 90, 93, 95]; אוסף

ברסלבי [122, 123, 124]: אוסף וילנאי [124] (למעלה)

יד יצחק בן-צבי, הספרייה, כ"י פיירוטי [107, 145]

יזהר הירשפלד, ירושלים [85, 98, 99, 100] (צילום), [105]

מוזיאון ישראל, ירושלים [128] (משמאל)

מרכז ההסברה, ירושלים והמרכז למורשת בן-גוריון בנגב,

שדה-בוקר [166, 167]

רפאל פרנקל, קיבוץ בית העמק [10, 11, 13, 17, 18, 19, 20,

28]

המחלקה לכתבי יד וארכיונים, הספרייה הלאומית

והאוניברסיטאית, ירושלים, כ"י 1099⁴, כ"י 3941⁸

[73, 75]

משפחת רבן, ירושלים [126] (למטה), [127] (מימין למטה)

נ' אביגד, הרובע ההרודיאני בירושלים: מוזיאון וואהל

לארכיאולוגיה. ירושלים: כתר, 1989, עמ' 58-59 [171]

ז' באלאסקאס ווי גורדון, אנציקלופדיה להריון ולידה. תל-

אביב: שבא, תשמ"ט, עמ' 50 [42]

דבר, 26 כיוולי 1939 [134]

ש' כץ, זיבן: ביוגרפיה של זאב זיבוטניסקי, ב. תל-אביב:

דביר, תשנ"ג, בין עמ' 898-899 [154] (במרכז)

מבט מזוית אחרת: אוסף קריקטורות בתולדות הציונות.

ירושלים: יד יצחק בן-צבי, מרכז רחל ינאית בן-צבי,

תשנ"ז, עמ' 23 [156]

מבפנים, די (יוני 1937 - דצמבר 1957) [125] (למעלה)

בי מזור ואחרים (עורכים), פני עולם המקרא. ירושלים ורמת-גן:

החברה הבינלאומית להוצאה לאור, תשי"ט, עמ' 40 [9, 16]

מי נאור (עורך), ירושלים עיר ועם: מדוד המלך עד ימינו.

ירושלים ותל-אביב: יד יצחק בן-צבי, ידיעות אחרונות

וספרי חמד, תשנ"ה, עמ' 71 [81]

Geschichte und Altes Testament (Beiträge zur historischen Theologie, 16). Tübingen: J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1953, frontispiece [8]
Palestine and Middle East Economic Magazine, 9-10 (1934), p. 355 [124 (margins)]
M. Piccirillo & E. Alliata, *Mount Nebo: New Archaeological Excavations 1967-1997*. Jerusalem: Studium Biblicum Franciscanum, 1998, pp. 253, 275, front cover, 195, 281 [83, 96, 102, 104, 108]

C. Singer & E.A. Underwood, *A Short History of Medicine*. Oxford: Clarendon Press, 1962², p. 163 [70]
C.G. Tortora, *Introduction to the Human Body*. Menlo Park, California: Longman, 1977, p. 153 [34]
C.G. Trumbull, *A Pilgrimage to Jerusalem*. Philadelphia: The Sunday School Times Company, 1905, between pp. 22-23 [116]
H. Volkmann, *Cleopatra: A Study in Politics and Propaganda*. London: Elek Books, 1958, Plate 1 [38]